

б) програмний і технічний супровід проекту мусить забезпечувати процесуальні гарантії допустимості використання інформаційних технологій у судочинстві, яка обумовлює легітимність доказів, а також об'єктивність, незмінність і вірогідність фіксації, обробки і передачі доказової інформації;

в) технічне забезпечення проекту має ґрунтуватися на використанні перевіреної вітчизняною і міжнародною практикою комп'ютерної і телекомунікаційної техніки, що відповідає вимогам міжнародних стандартів і сучасному рівню розвитку інформаційних засобів і систем, наприклад, що працюють у цифровому режимі формування і передачі інформаційних сигналів і надійно захищені від несанкціонованого стороннього втручання;

г) проект повинен передбачати об'єднання в єдиний електронний термінал відомчих інформаційних систем органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури, судів, судово-експертних установ (Мін'юсту, Міністерства охорони здоров'я і МВС), а також установ виконання покарань;

г) кадрове забезпечення проекту мусить передбачати комплексне розв'язання проблеми: введення відповідних посад спеціалістів з питань судової інформатизації у правоохоронні та судові системи; розробку навчальних програм і здійснення на їх основі навчання і перепідготовки працівників слідчих органів та судів.

Зазначенні концептуальні засади проекту інформатизації судочинства окреслюють лише основні напрями і проблеми його практичного здійснення. Реалізація проекту безумовно потребує системного підходу для об'єднання зусиль учених-правників і фахівців у галузі електронних технологій, працівників галузевих інформаційних центрів правоохоронних систем і судів за умови законодавчого забезпечення і фінансової підтримки з боку держави.

Надійшла до редколегії 05. 07. 2000

А. Степанюк, доцент НЮА України
Довічне позбавлення волі як еквівалент
смертній карі

При характеристиці довічного позбавлення волі достатньо навіть побіжного погляду, щоб переконатися, що цей новий для

практики виконання покарань захід державного примусу наочно демонструє торжество принципів, притаманних діяльності органів та установ виконання покарань. Так, по-перше, не може бути ніяких сумнівів, що запровадження довічного позбавлення волі як альтернативи смертній карі відповідає сучасним уявленням про гуманізм у сфері застосування покарань та поводження із засудженими. По-друге, при застосуванні довічного позбавлення волі у засуджених залишається право на життя, що є втіленням принципу поваги прав людини, сформульованому в Загальній декларації прав людини. По-третє, зміст цього заходу державного примусу, де знаходить свій вираз у максимально можливому ступені ізоляція засуджених до довічного позбавлення волі (порівняно з іншими категоріями позбавлених волі), відповідає вимогам справедливості при застосуванні покарання, бо певним чином відображує розмірність злочину та кари. По-четверте, втіленням принципу невідворотності виконання покарання є те, що засуджені до довічного позбавлення волі мають зазнавати відповідних правообмежень, притаманних цьому виду покарань, протягом щонайменше 15 років, перш ніж у них з'явиться можливість клопотатись про помилування. По-п'яте, реалізацією принципу законності є те, що Виправно-трудоий кодекс України ставить обмеження прав і свобод засуджених до довічного позбавлення волі у певні межі і зобов'язує всіх суб'єктів виконання-відбування цього покарання дотримуватись вимог законодавства. Це означає, що діяльність адміністрації тюрми і поведінка засуджених мають відповідати запропонованій законодавчій моделі.

Істотним чинником жорсткості довічного позбавлення волі є невизначеність його терміну, кількісного аспекту, який разом з тим одночасно визначений тривалістю життя засудженого до цього виду покарання. Вірніше, навіть не тривалістю життя, а можливістю досягнення засудженими 65-річного віку, оскільки ст. 25² КК України передбачає, що довічне позбавлення волі не застосовується до осіб у віці понад 65 років. Оскільки середня тривалість життя громадян України менша цього строку, то можливість досягнення людиною в неволі зазначеної межі, звичайно, є суто гіпотетичною. Але при спробі пофантазувати можна уявити, що хтось із засуджених до довічного позбавлення волі, кого природа не обділила здоров'ям, все ж таки ще існуватиме у віці 65 років. Як же має повестися з такою

особою адміністрація місць позбавлення волі? Видається, що у цьому випадку існують проблеми, які потребують законодавчого вирішення, бо хоча довічне позбавлення волі до 65-річних не застосовується, однак і підстав для звільнення таких засуджених закон (ст. 108 ВТК України) не передбачає. Не передбачена і заміна довічного позбавлення волі на більш м'яке покарання навіть у разі, коли засуджений зразковою поведінкою та сумлінним ставленням до праці доведе своє виправлення (ст. 52 КК України). До речі, те, що ст. 52 КК у цьому разі не може бути застосовано, переконливо свідчить, що український законодавець таки зневірився у можливості виправлення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, а це означає, що до персоналу тюрми не висувається вимога виправляти і перевиховувати цих осіб у процесі соціально-педагогічної діяльності. Відсутність мети виправлення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, робить неактуальними слова С. Познишева, який вважав, що тюрма є найкращим місцем для морального виправлення ув'язнених. Багаторічна практика довела, що позбавлення волі на строк понад 10 років веде не до виправлення засудженого, а навпаки, до деградації його особи, тому тюрма не є установою для виправлення осіб, засуджених до довічного позбавлення волі. Стосовно цієї категорії засуджених має йтися не про абстрактну можливість їх виправлення, а про те, щоб щонайменше через 15 років перебування за ґратами в убивць, які становлять переважну більшість засуджених до довічного позбавлення волі, ще, принаймні, залишиться якась дециця рис людини і вони будуть здатні клопотатися про помилування.

Отже, для засуджених до довічного позбавлення волі існує можливість заміни довічного позбавлення волі позбавленням волі на певний строк у порядку помилування, але клопотання про помилування згідно з Положенням про порядок здійснення помилування, затвердженим Указом Президента України від 12 квітня 2000 р., може бути подано після відбуття засудженим до довічного позбавлення волі не менш як 15 років, та й то прохання про помилування таких засуджених виноситься на розгляд Комісії при Президентові України з питань помилування лише за наявності надзвичайних обставин. Отже, значно звужується можливість для втілення принципу гуманізму на стадії виконання покарання стосовно засуджених до довічного позбавлення волі порівняно з тим порядком,

що існував раніше, коли, наприклад, особи, засуджені за аналогічні злочини до смертної кари, мали змогу клопотатися про помилування протягом семи діб після того, як одержували копію вироку. Більш того, матеріали для вирішення питання про помилування таких осіб направлялись Президенту України навіть при відмові засуджених до смертної кари клопотатися про прощення та милосердя. Необхідно звернути увагу і на те, що якщо раніше, коли виносилися вироки до смертної кари, це покарання теоретично могло бути замінено на позбавлення волі у порядку амністії, то тепер згідно з доповненням, внесеним 18 травня 2000 р. Верховною Радою України до Закону України “Про застосування амністії в Україні”, до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, застосування амністії не допускається.

На наш погляд, вихід з того глухого кута, в який загнали ситуацію з особами похилого віку, засудженими до довічного позбавлення волі, Верховна Рада України та Президент, необхідно шукати на шляху вдосконалення законодавства. За прикладом для наслідування у вирішенні цієї проблеми далеко ходити не треба. Так, в законодавстві Російської Федерації (ч. 2 ст. 57 КК РФ) міститься положення, згідно з яким довічне позбавлення волі **не призначається** жінкам, а також особам, які вчинили злочини у віці до 18 років, та чоловікам, які досягли на момент винесення судом вироку 65-річного віку. Оскільки термін “застосування покарання” передбачає як призначення, так і виконання покарання, то доцільно було б говорити все таки про те, щоб довічне позбавлення волі взагалі не призначалося певним категоріям осіб, а не про те, що воно **не застосовується** до тих, хто досяг 65-річного віку. Запропонований підхід слугуватиме утвердженню такого принципу кримінально-процесуального права, як непохитність вироку, а також і принципу невідворотності виконання покарань, бо не породжуватиме додаткових проблем, пов’язаних з пошуком альтернативних заходів, не передбачених законодавством, для адміністрації місць позбавлення волі у разі, коли засуджений до довічного позбавлення волі досягне віку 65 років. Однак для того щоб відверто запозичити російський досвід (хоча б щодо довічного позбавлення волі), нашому законодавцю необхідно виявити політичну волю, зважаючи на те, що в українському суспільстві насаджується неприйняття всього російського. Тому в цьому випадку можна було б

піти найпростішим шляхом, доповнивши ст. 25² КК України частиною 3 у такій редакції:

“У разі досягнення особою, яка відбуває довічне позбавлення волі, 65-річного віку, довічне позбавлення волі замінюється за рішенням суду позбавленням волі на певний строк”.

Чинний КК України передбачає лише один шлях виходу на свободу осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, а саме: через застосування до них помилування по відбутті 15 років тюремного ув'язнення. У разі помилування такого засудженого довічне позбавлення волі замінюється позбавленням волі на певний строк, але не менше 15 років і не більше 25 років (ст. 25 КК України). Отже, у цьому разі перед засудженим відкривається перспектива звільнення від відбування покарання як мінімум через 30, а то й через 40 років після винесення вироку до довічного позбавлення волі.

Процес виконання-відбування довічного позбавлення волі здійснюється у напрямку, визначеному нормами чинного виправно-трудового законодавства і відповідає вимогам суворого режиму у тюрмі. Тому для характеристики процесу виконання-відбування довічного позбавлення волі цілком прийнятно говорити про режим довічного позбавлення волі, маючи на увазі, що він реалізується саме на суворому режимі у тюрмі. У режимі довічного позбавлення волі знаходиться свій конкретний прояв те, що властиве цьому виду позбавлення волі, і відображається зміст найсуворішого за КК України покарання.

Як відомо, зміст позбавлення волі полягає в ізоляції засуджених від суспільства і поміщенні їх в установи виконання покарань, а відповідно зміст довічного позбавлення волі зводиться до поміщення засуджених у тюрму на суворий режим, де і забезпечується найбільш суворий ступінь їх ізоляції від суспільства (статті 17, 29 ВТК України). У зв'язку з цим можна побачити ще один істотний, як на наш погляд, недолік, якого припустилася Верховна Рада України, запроваджуючи довічне позбавлення волі. Справа в тому, що покарання полягає в передбачених **кримінальним законодавством** позбавленнях чи обмеженнях прав і свобод засуджених, отже, визначення виду установи виконання покарань, від якого залежить характер правообмежень, і режиму, в якому в

концентрованому вигляді і знаходить свій вираз зміст покарання, тобто міститься увесь комплекс притаманних позбавленню волі і зумовлених необхідністю ізоляції злочинців від суспільства обмежень та позбавлень їх прав і свобод, повинно ґрунтуватися саме на **нормах Кримінального кодексу**, тобто на нормах матеріального, а не процесуального законодавства, якими є норми Виправно-трудового кодексу. Однак ні ст. 25, ні ст. 25² КК України не передбачають можливості застосування до осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, саме тюремного ув'язнення, а це означає, що за вироком суду відповідні правообмеження і не можуть бути передбачені. Видається, такий підхід суперечить ч. 3 ст. 63 Конституції України, де сказано, що засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, визначених законом та встановлених вироком суду. За відсутності ж згадки про правообмеження, які були б передбачені кримінальним законодавством чи встановлені вироком суду щодо осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, адміністрація місць позбавлення волі при визначенні правового становища цієї категорії осіб має керуватися лише нормами чинного ВТК України. Згідно зі ст. 29 ВТК, особи, засуджені до довічного позбавлення волі, тримаються у тюрмі на суворому режимі. При цьому кидається в очі, що на відміну від інших категорій засуджених (тих, хто раніше відбував тюремне ув'язнення; осіб, засуджених до тюремного ув'язнення за злочини, вчинені в місцях позбавлення волі; осіб, переведених із колоній у тюрму для відбування покарання за злісне порушення режиму в порядку ст. 47 ВТК; осіб, які переведені до тюрми із загального режиму на суворий як захід стягнення) строк тримання засуджених до довічного позбавлення волі на суворому режимі у тюрмі законом не обмежується. Це дозволяє дійти висновку, що єдиним видом режиму для зазначених осіб є тільки суворий режим у тюрмі, з якого чинне законодавство не передбачає можливості переведення засуджених до довічного позбавлення волі навіть на загальний тюремний режим як заохочення з метою здійснення виховного впливу.

Покарання має не тільки кількісні, а й якісні показники, що відображують конкретно-предметний характер правообмежень, притаманних тому чи іншому заходу державного примусу, його специфіку, тому не тільки строк, а й порядок і умови реалізації кари є

важливими компонентами, що характеризують покарання. Отже, щоб мати уяву про те, як же здійснюється довічне позбавлення волі, на що, власне, приречені особи, засуджені до нього, необхідно з'ясувати, що це за правообмеження, притаманні цьому виду покарання, які правові та матеріально-предметні засоби є у розпорядженні адміністрації тюрми, щоб належно організувати і реалізувати процес виконання-відбування покарання.

В умовах суворого режиму в тюрмі ізоляція як основна вимога порядку виконання покарання зводиться до найістотнішого обмеження спілкування засуджених як із людьми, що перебувають на волі, так і з іншими засудженими, незважаючи на те що у ст. 21 ВТК України чомусь не були внесені зміни, які б передбачали вимогу тримати осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, ізолювано від інших засуджених. Ізоляція має бути найпершим принципом ув'язнення, як небезпідставно вважає Мішель Фуко: "Ізоляція засудженого від зовнішнього світу, від усього, що мотивувало злочин, від спільників, що сприяли його скоєнню. Ізоляція засуджених від решти засуджених". Суворо ізоляція засуджених від соціального середовища є головним елементом довічного позбавлення волі. Тримання засуджених, які відбувають тюремне ув'язнення у камерах із жорсткою регламентацією всього укладу життя, позбавляє їх можливості обирати на свій розсуд форму поведінки, бо всі її прояви мають бути підпорядковані встановленим правообмеженням.

За чинним виправно-трудовим законодавством ізоляція осіб, які відбувають покарання на суворому режимі у тюрмі, забезпечується майже цілодобовим (за винятком півгодинної прогулянки) триманням їх у камерах. Ізоляція засуджених до довічного позбавлення волі забезпечується й тим, що виправно-трудове законодавство встановлює особливий порядок спілкування цих осіб із зовнішнім світом. Це зумовлено тим, що за твердженнями психологів тривала ізоляція викликає у людей певні психічні розлади, головним чином в емоційній сфері. Неминучим супутником фізичної ізоляції засуджених є комплексний стан фрустрації, який викликає тривогу, страх, нудьгу, депресію, усвідомлення своєї приреченості, апатію як результат пасивності та бездіяльності, хоча можлива і особлива, викликана тією ж фрустрацією, активність засуджених у формі агресивності, вередування, афективної поведінки. Зважаючи на

вказані наслідки ізоляції засуджених, необхідно виходити з того, що хоча жорстка зарегламентованість поведінки засуджених і обмеженість їх спілкування із зовнішнім світом та з іншими засудженими є основною вимогою режиму довічного позбавлення волі, однак абсолютної ізоляції осіб, позбавлених волі, бути не може, тому що спілкування є однією з обов'язкових умов нормального функціонування психіки людини. Тому, щоб не виникла необхідність дострокового звільнення засуджених до довічного позбавлення волі від відбування покарання через психічні розлади, існує об'єктивна необхідність у духовному спілкуванні позбавлених волі з іншими особами (і не тільки зі своїми співкамерниками). Однак суворий режим у тюрмі не передбачає можливості надання засудженим будь-яких побачень з родичами чи іншими особами (ст. 39 ВТК України). Засудженим, які відбувають покарання у тюрмі, також не дозволяється одержувати посилки та передачі (ст. 41 ВТК України). Разом з тим статті 39 і 41 ВТК, що встановили такі суворі обмеження, припускають можливість надання засудженим, незалежно від виду режиму, права на телефонну розмову (за наявності технічних можливостей, один раз на три місяці тривалістю до 15 хвилин за кошти засудженого), а також права на одержання двох бандеролей на рік. Отже, майже єдиним відносно доступним каналом спілкування засуджених до довічного позбавлення волі з родичами чи знайомими є листування, бо ст. 43 ВТК передбачає, що у тюрмах засуджені можуть одержувати листи в необмеженій кількості, а відправляти листи на суворому тюремному режимі можуть за нормою — один лист на два місяці.

З позиції підтримки режиму в тюрмі відсутність права у засуджених до довічного позбавлення волі на одержання посилок та передач, а також права на побачення необхідно, як видається, вважати цілком виправданим, адже таким чином перекривається шлях надходження до тюрми предметів, виробів та речовин, зберігання яких засудженим заборонено. Слід підкреслити, що заборона засудженим до довічного позбавлення волі мати побачення та одержувати посилки чи передачі не суперечить ст. 64 Європейських тюремних правил, де сказано, що в місцях ув'язнення дозволяється створювати умови тримання та режим, які зумовлені необхідністю ізоляції та підтримки дисципліни серед засуджених. Разом з тим, ст.

65 тих же Європейських тюремних правил рекомендує адміністрації зосередити усі зусилля на тому, щоб режим в місцях позбавлення волі був встановлений та використовувався таким чином, щоб забезпечувати умови життя засудженим, які б відповідали людській гідності та нормам, прийнятим у суспільстві, а також щоб режим зводив до мінімуму різницю між життям в ув'язненні і на волі. Отже, щоб дотримуватися цих рекомендацій, життя засуджених до довічного позбавлення волі має відповідати тому рівню життя, який зараз притаманний нашому суспільству. За критеріями рівня життя, встановленими Організацією Об'єднаних Націй, якщо середній рівень доходів на душу населення становить менше 1 долара США на добу, то відповідна країна належить до числа бідних. За цим показником Україна, яка ще 10 років тому була однією з найзаможніших республік Радянського Союзу, тепер входить до десятки найбідніших держав світу. Отже, зважаючи на цю обставину, засудженим до довічного позбавлення волі на комфорт у тюрмі розраховувати не доводиться. Зараз для створення матеріально-побутових умов засудженим до довічного позбавлення волі адміністрація тюрми має у своєму розпорядженні 106 гривень на місяць (близько 20 доларів США) — саме такі видатки на утримання однієї особи, позбавленої волі, мають бути у 2000 р. за кошторисом Державного департаменту України з питань виконання покарань. Для порівняння: у Швеції вартість утримання одного в'язня у закритій тюрмі становить 7500 доларів США на місяць. З огляду на те, що перед українською кримінально-виконавчою системою стоїть завдання приведення умов тримання засуджених у відповідність до міжнародних стандартів, цілком зрозуміло, яка глибока прірва розділяє умови тримання засуджених в Україні і в цивілізованих країнах. І якщо у розвинутих країнах, де умови тримання засуджених відповідають високому рівню життя на волі, індекс жорстокості довічного позбавлення волі зводиться лише до строку цього покарання, у зв'язку з чим деінде вважають за можливе призначити одній й тій же особі декілька довічних позбавлень волі, то в Україні для характеристики довічного позбавлення волі вирішального значення набувають не кількісні, а якісні показники, тобто саме матеріально-побутові умови на суворому режимі у тюрмі, які іноді здатні перетворити жорсткість покарання на жорстокість. Це викликано тим, що в умовах багаторічної кризи як

каральні елементи все більш рельєфно знаходять свій прояв матеріально-побутові обмеження, яких зазнають засуджені, та скрута, що не передбачена ні кримінальним, ні виправно-трудовим законодавством. Наприклад, навряд чи можуть засуджені до довічного позбавлення волі плекати надію на те, що у тюрмі вони зможуть повноцінно харчуватися, бо, з одного боку, зважаючи на малорухливий спосіб життя осіб, які тримаються у тюрмі, Державний департамент України з питань виконання покарань передбачив для них сумарну енергетичну цінність добового харчування у 2500 кал, що на 500 кал менше, ніж у виправно-трудових колоніях. З іншого боку, в умовах значного недофінансування кримінально-виконавчої системи у раціоні харчування засуджених, як правило, відсутні м'ясо, риба, олія, жири та інші продукти, що містять білки. З урахуванням цієї обставини Державний департамент України з питань виконання покарань рекомендує засудженим харчуватися зеленими дикоростучими рослинами. Але як виконати ці рекомендації засудженим до довічного позбавлення волі, невідомо. На нашу думку, немає особливих перспектив і для того, щоб засуджені мали змогу заробити у тюрмі кошти для придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності, оскільки, наприклад, у 1999 р. більшість засуджених (52%) через недостатні обсяги виробництва і вимушене безробіття взагалі не працювала. А якщо засудженим до довічного позбавлення волі і буде надана можливість працювати у камері, то надвисоких заробітків їм теж не бачити, бо у тому ж таки 1999 р. середньомісячний заробіток спецконтингенту в Україні становив 34,17 грн. Слід сказати, що ця сума є для засуджених символічною, оскільки ст. 53 ВТК України передбачає відрахування із заробітку чи іншого доходу засуджених прибуткового податку, вартості харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших наданих їм послуг. Разом з тим ст. 52 ВТК гарантує, що незалежно від усіх відрахувань у тюрмі на особовий рахунок засуджених, які не допускають злісних порушень режиму, повинно зараховуватись не менше 10% нарахованого місячного заробітку. Що ж реально може придбати засуджений до довічного позбавлення волі в магазині тюрми, маючи на особовому рахунку близько 3,5 грн. з перспективою витратити 30% мінімального розміру заробітної плати (ст. 38 ВТК)? Незважаючи на те що існує доволі вагомий перелік

продуктів харчування і предметів першої необхідності, які дозволяється купувати засудженим, в дійсності в магазинах установ виконання покарань асортимент товарів вкрай мізерний або вони взагалі не працюють. Відсутність можливості перебувати на свіжому повітрі при недостатньому харчуванні створює загрозу для засуджених до довічного позбавлення волі захворіти на туберкульоз (у 1999 р. у місцях позбавлення волі в Україні було близько 14 000 хворих на туберкульоз) або взагалі померти, як це сталося у 1999 р. з 3000 позбавленими волі.

Отже, зазначені фактори, що відображують особливості сучасного українського варіанту довічного позбавлення волі, дозволяють душогубам, яким залишено право на життя, наочно переконатися в тому:

1) що їх животіння на суворому режимі у тюрмі підтверджує вислів Ф. Енгельса, що смерть не є раптовим актом, бо це дуже тривалий (і, додаю від себе, в цьому разі нестерпний — А. С.) процес;

2) що довічне позбавлення волі дійсно є повноцінним еквівалентом смертній карі.

На цьому тлі адміністрація тюрми, щоб виключити викликані економічною скрутою та матеріально-побутовими негараздами моменти наруги над особами, засудженими до довічного позбавлення волі, покликана без упередженості втілювати у життя Основні принципи поводження з ув'язненими, затвердженими Резолюцією 45-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1999 р., зокрема, вимогу, щоб за винятком тих обмежень, необхідність яких зумовлена, власне, фактом ув'язнення в тюрмі, всі ув'язнені користувалися правами людини і фундаментальними свободами, що викладені в Загальній декларації прав людини, Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права і Факультативному протоколі до них, а також іншими правами, викладеними в інших пактах ООН.

Надійшла до редколегії 10. 09. 2000